

A társadalmi nyilvánosság és a kommunikáció technikai eszközei az ezredfordulón

Vallomás a szakmáról

Valamikor a hatvanas években megkérdeztem nagy-nagybátyámat, apai nagyanyám bátyját, aki 1887-ben született, hogy a századfordulón (az előzőn) hogyan üzent valakinek Budapesten, ha sürgős volt az ügy. „Hát felhívtunk a sarokról egy hordárt – felelte Laci bácsi –, ott várakoztak állandóan többen is, és a hordár elvitte a levelet. Ha kellett, megvárta a választ is és elhozta.” Sajnos, akkor nem folytattam a magán-szociologizálást a telefon igazi elterjedése előtti kor hazai kommunikációs szokásairól. Egész, azóta eltelt szakmai pályafutásom alatt izgatott azonban az a téma, hogy miként függ össze a kommunikációs aktusok praktikus, „technikai” lebonyolításának módja a kommunikáció magasztosabb aspektusaival, pszichológiájával, politikumával, filozófiájával.

A kommunikáció földközeli és elvontabb szemléletének izgalmas feszültsége érezhetően rányomta bélyegét első tartós munkahelyem (1969–1990), a Tömegkommunikációs Kutatóközpont (később Magyar Közvéleménykutató Intézet) munkájára. (Az intézetre az alábbiakban végig TK néven hivatkozom.) A TK hangsúlyozottan empirikus társadalomkutató intézetként alakult meg és működött. Már néhány évig működő elődje, a Magyar Rádió Közvéleménykutató Osztálya is abba a folyamatba illeszkedett tevékenységével, melynek során a konszolidálódó Kádár-rendszer pragmatikusabb vezetői az ideologikus feltételezéseken túl valamiféle konkrétabb ismeretekre is vágytak az általuk befolyásolni kívánt közegről. A Magyar Rádió esetében ez a hallgatók véleményének egzaktabb megismérését jelentette.

A Kutatóközponttá alakuláskor a tudományos igazgató, *Szecső Tamás* nemrég tért vissza Amerikából egy hosszabb ösztöndíjas útról. A TK alapvető szakmai orientációja az amerikai public opinion research volt – pontosan *Habermas* fekete

báránya, amint arról néhány évvel később magyarul is olvashattunk.

Az empirikus orientáció azonban nem jelentett elmélet-nélküliséget. A TK kiadványaiban, a TK által rendezett vagy társrendezett konferenciákon számos elméleti megfontolás leíródott, elhangzott. A magyar szellemi élet megkövetelte a minimálisan kötelező szakmai presztízs szempontjából, hogy még egy empirikus intézetnek is legyen valami köze a teoretizáláshoz. A TK-nak lett köze, de sosem „elég” – mindig érezhető volt körülötte némi feszültség, ha munkájának „tudományosságáról” esett szó.

Furcsa módon segítette az elméleti megfontolások behatolását a kutatómunkába a kor ideológia-igénye. Ezt az igényt a hetvenes években már nemcsak a kötelező marxizmus-leninizmus frázisainak átvételével lehetett jóllakadni, hanem a (főleg európai) többnyire balos vagy annak eladható szociológusok (természetesen kellően megbírált...) kritikai elméleteivel is.

Mielőtt azonban túlságosan elmerülhetünk volna a teoretizálásban, ki kellett elégíteni az empirikus felmérések iránti

igényt. Elkezdődött a rádióhallgatás és tévénézés empirikus szociológiai kutatása is. Ezzel pedig együtt járt az eszközellátottság problémájának átgondolása. Kinek milyen kommunikációs eszközök állnak rendelkezésére otthonában – rádió, televízió, színes televízió, lemezjátszó, magnó, később videó, még később műholdvevő. És mit csinál velük? (Mozgó rádiózás, háttérrádiózás – ezek voltak például a kulcsfogalmak.)

Szakmai érdeklődésem 1980-tól két fő területre összpontosult: médiapolitika (akkor, jellemzően, tájékoztatáspolitikának hívták) egyfelől, a rohamosan terjedő új kommunikációs technológiák társadalmi használatának kérdései másfelől. A két terület szorosan kapcsolódott egymáshoz, hiszen a nyolcvanas évek médiapolitikai döntései jelentős részben éppen az új technológiákhoz kapcsolódtak (kábeltevé, műhold). A rendszerváltás után ugyanez a két terület maradt érdeklődésem középpontjában, kiegészülve az Internet világtendenciáinak és hazai terjedésének elemzésével. A „médiapolitika” persze új jelentést vett fel a többpártrendszerű piaci demokráciában.

A társadalmi nyilvánosság szempontjából a tömegkommunikáció új eszközeinek óriási jelentősége volt. Ne feledjük, 1969-ben némi túlzással még magát a televíziót is új eszköznek lehetett tekinteni, hiszen az adások csak tizenkét évvel korábban indultak meg, és a lakosság több, mint harmadának nem volt még készüléke. Vajon a gulyáskommunizmusban minek volt nagyobb jelentősége: magának a médiumnak (*MacLuhan*) és életmód-átalakító hatásának, vagy annak, hogy az ország nyugati negyedében cenzúrázatlan osztrák televíziót lehetett nézni? Ezt a kérdést már nem lehetett pusztán empirikus érveléssel megválaszolni.

*

A hazai reformer vagy ellenzéki, mindenképpen: kritikus értelmiség törekvéseinek a hatvanas évek elejétől központi témája volt a társadalmi nyilvánosság – úgymond – szélesítése, demokratizálása. A nyolcvanas évek elejéig ez a téma döntően a hagyományos sajtószabadság, szólásszabadság fogalmaiban artikulálódott. A nyolcvanas években váratlan szövetségest kaptak a nagyobb nyilvánosságot szorgalmazó erők: a gazdasági szféra jelentkezett a média területén. Előbb igen szerényen: a bimbózó kábeltelevíziócskák körül üzletecskék is teremtek, nemcsak ideológia. Aztán, a nyolcvanas évek közepén, már egyre kendőzetlenebbül jelent meg a gazdasági haszon motívuma a lapkiadásban. A vállalkozási célú lapkiadás elvi érvényű célkitűzésként

Az új eszköztárat régi emberek használják. (Ma még, többnyire. A fiatalok már ebbe nőnek bele.)

Az egyre többet tudó eszközök kapacitásának egyre kisebb hányadát használjuk fel. A lakosság jelentékeny részének gondot jelent az új eszközök kezelése (a legegyszerűbb elemi műveleteken túl).

fogalmazódott meg a „Fordulat és reform” tanulmány-mellékletében („A nyilvánosság reformja”), lásd erről a Nyilvánosság Klub körkérdésére írott soraimat. (1) A politikai szempontból rendkívül fontos Nap Tv és Radio Bridge pedig egyértelműen kereskedelmi műsorszóróként kezdték meg tevékenységüket a joghözag „hímes mezején”.

A nyilvánosság szövetségese a gazdasági szféra? Szemben Habermas kritikus kiábrándultságával, ebben az időben a magyar kommunikációkutatók inkább 18. századi felvilágosodási optimizmussal néztek a polgári társadalom elébe. Miközben pedig „nagyobbakra néztünk”, lépésről-lépésre, fokozatosan kezdett átalakulni körülöttünk a köznapi kommunikáció technikai környezete. Először a munkahelyeken, leginkább a fővárosban, a nagyobb cégeknél, intézményekben, azután fokozatosan kijebb-lejebb, beleértve az otthonokat is.

Íme egy (teljességre nem törekvő) áttekintés környezetünk változásairól.

Nyolcvanas évek második fele

- a fénymásoló vállalati szinten terjed, fénymásolószalonok nyílnak (míg korábban a másolókat a cégeknél havonta ellenőrizték a belügyi szervek, a szalonokban bárki bármit másolhatott – fontos lazulás a cenzúra kötelekein);
- a fax kezdetei;
- telefon-üzenetrögzítő privát használatra;
- CB-telefonálás fellendülése, majd apály, a taxikban általánossá válik a rádiótelefon;
- e-mail az akadémiai szférában, de nemzetközi kapcsolat nélkül;
- dedikált szövegszerkesztő számítógépek;
- irodai PC-k, DOS programokkal;
- otthon játék-számítógépek (Commodore, Sinclair);
- műholdas műsorszórás.

Kilencvenes évek első fele

- a fax általános üzleti kommunikációvá válik;
- analóg mobiltelefon (06-60), a hívott is fizet;
- az e-mail lassú terjedése, kapcsolat az Internettel;
- a telex lassú kiszorulása a hivatali és üzleti kommunikációból;
- digitális telefonközpont – intelligencia a felhasználói oldalon;
- otthoni PC-k;
- személyhívók;
- magyar műholdas tévé-műsor.

Kilencvenes évek második fele

- az Internet-szolgáltatók (ISP) megjelenése;
- World Wide Web hozzáférés;
- a GSM mobiltelefonos gyors tömegessé válása;
- mobil internetezés;
- a távirat lassú visszaszorulása (helyette fax);
- üzleti levél helyett fax, majd e-mail;
- otthoni Internet-használat;
- hang és mozgókép az Interneten át;
- e-commerce: vásárlás Interneten;
- digitális műholdas televíziózás.

*

A mobiltelefonos és a személyhívó révén bárki, bárhol, bármikor elérhetővé vált. De nemcsak elérhetővé vált, hanem az eddiginél – a telefonhívás kivételével – lényegesen gyorsabban, gyakorlatilag egyidejűleg. Az elérhetőség azt jelenti, hogy vagy lezajlik egy időbeli kommunikáció – beszélgetés –, vagy mód van maradó üzenetet hagyni, akár üzenetrögzítőn megőrkített hangbemondás, akár faxpapír formájában.

Üzeneteink jelentős része ma már digitalizált formában utazik, sőt, ebben a formában rögzítjük is őket. (Szövegszerkesztő-állományok, villanyposta-küldemények.) Munkahelyi szempontból óriási előny, hogy a digitálisan továbbított, majd tárolt üzenet tovább feldolgozható, szükség szerint alakítható.

Az újdonságoknak ára is van. Átalakul a lakosság kommunikációs célokra fordított kiadásainak szerkezete. Az új eszközök jelentős összegbe kerülnek (beszerzés), a szolgáltatásoknak jelentős alapdíja van, ehhez járul az üzenetenkénti, többnyire használatarányos díj. A mobiltelefon használatáért készségesen fizet a lakosság dinamikusabbik része a hagyományos telefonénál jóval nagyobb árat.

Az elektronikus levelezés levelenkénti költsége a nullához közelít. Egy hagyományos levélnek megfelelő mennyiségű információ (3–5 kB) elküldését az elektronikus levelezésben költségként észre sem lehet venni. Ha a berendezések megvannak, a szolgáltatást előfizettük és – például böngészésre – használjuk, a szöveges levelezés kvázi ingyen van. (Csak a megabájtos nagyságrendű multimédia-állományok továbbítását érzi meg a rendszerek költség-oldala.)

*

Az új eszköztárat régi emberek használják. (Ma még, többnyire. A fiatalok már ebbe nőnek bele.) Az egyre többet tudó eszközök kapacitásának egyre kisebb hányadát használjuk fel. A lakosság jelentékeny részének gondot jelent az új eszközök kezelése (a legegyszerűbb elemi műveleteken túl).

Új társadalmi szokásrend, új nyelvhasználat alakul ki. A társadalom szegényebb, iskolázatlanabb része pontosan érzékeli, hogy itt valamiből kimarad, és ingerültségét nyelvi formában is kifejezi: bunkofon, csak a bunkóknak telik rá.

Lassan hozzászokunk, hogy információinkat egyre gyakrabban tároljuk emberi érzékszervekkel közvetlenül fel nem fogható formában. A fényképezésben van ilyen periódus: az előhívatlan filmen a kép láthatatlan. De ha előhívják, másolják, attól kezdve külön eszköz nélkül is látható. Látható a mozifilmen is a képsor, legfeljebb vetítőgép nélkül nem „mozog”. A videokazettán viszont állóképként se látjuk, amit felvettünk – mindenhez készülék szükséges. A digitális fényképezőgéppel felvett kép eszköz nélkül nem látható. Ha kinyomtatják, akkor igen, de ahhoz is gép kell, és a kinyomtatás által elveszti digitális jellegének egyik legfőbb előnyét: a zökkenőmentes tovább-feldolgozhatóságot.

A jelenben tehát hozzászokunk, de a jövőben egyre nagyobb gondot jelent majd az, hogy elavulnak, elromlanak, nem állnak rendelkezésre azok a gépek, amelyek a technikailag rögzített információ „lejátszásához” szükségesek. 78-as fordulatszámú lemezjátszó? Beta, Video2000, U-matic típusú képmagnó? 5 1/4 hüvelykes floppy-lemezjátszó (hogy a 8 hüvelykesről már ne is beszéljünk)? Egy elvontabb síkon az úgynevezett Y2K (kétezredik év) probléma is idesorolható: olyan programnyelven, úgy (vagy úgy nem) dokumentálva készültek programok 30–40 évvel ezelőtt, hogy ezek ma már „78-as lemezek” számunkra, azaz követhetetlenek.

Az egyetemes elérhetőség és az egyidejűség együttese ugyanakkor elvezetett egy használatfilozófiai fordulathoz is. A hagyományos kommunikáció megérkezési formája alapvetően a „fizikai behatolás” volt. Hírnök jó és pihegve szól – de előtte beront az ajtón a házba. A postás (mindig kétszer?) csöngetett. (Ezek szerint felvitte a leveleket a lakásokig.) Az ajánlott, expressz levéllel még inkább becsöngetett, aláírta az átvételi elismervényt. Még a hagyományos telefon csengése is fizikai behatolás – ki kellett

húzni a csatlakozót, hogy ne tegye, ezt viszont a szabályzat tiltotta...

Az új kommunikációs eszközök nagyobbik része a „postafiók” elve alapján működik. A postafiókban gyűlnek az üzenetek, azonban a hírnök nem nyitja ránk az ajtót, a postás egyszer sem csenget, senki nem rázza meg a vállunkat, hogy hé, üzenet érkezett. A postafiók elvéhez hozzátartozik, hogy az „üzenet van” jelzés egy fokkal kevésbé penetráns, mint magának a készüléknek a jelzése: az üzenetrögzítőn egy lámpa villog, hogy felvett valamit, a mobiltelefon rövid szöveges üzenetet kap a képernyőre, ha a központ rögzített egy hangüzenetet. Az egyidejűség és a mindenütt elérhetőség együttese révén a mobilkommunikáció annyira agresszívan hatol be mindennapi életünkbe, hogy szelídíteni kell: ennek egyik eszköze a postafiókositás.

*

Még nem láttunk semmit az ezredfordulóra felgyűlt új kommunikációs helyzetből. Elsősorban azért nem, mert az új eszközök együttese még nem bontakozott ki a maga teljességében. Így sem az erejét nem tudtuk még megtapasztalni, sem másfelől a hiányát: hogy mi lenne, ha nem lenne, amikor már rászoktunk és beépítettük életünkbe, üzleteinkbe, kultúránkba?!

A mobilkommunikáció sajátosan magyar bemutatkozása volt a taxisblokádnál 1990 őszén. Az (akkori) kormányoldali elemzők máig nem értik, hogy mit jelentett egy egyébként is mobil, az élet árnyékos oldalát is ismerő társadalmi rétegben, a taxisoknál, az azonnali kommunikáció, amelyet a rádiótelefonjaik révén (akkor még társadalmi kivételként) gyakoroltak. Mobilkommunikáció (akkor: CB rádió) nélkül nincs taxisblokádnál. (2)

Az internetes hírterjedés az első Postabank-pánik idején mutatkozott be. Mint tudjuk, egy egritakarékpénztári tisztviselő e-mailen riadóztatta ismerőseit, hallván, hogy baj van a Postabankkal. Nem ő okozta a pánikot, de neki (és számos hasonló gócpontnak, amelyekről nem tudunk) szerepe volt az elterjesztésben. Ezt a szerepet az e-mail révén sokkal egyszerűs-

ben, időben és pénzben hatékonyabban tudta eljátszani, mintha körbe kellett volna telefonálnia mindenkit.

Mi lenne, ha nem lenne – mobiltelefon? Ezt egy késő őszőn tapasztalták meg a hazai autósok, amikor hirtelen lehullott a hó és a bedugult közlekedésben autósok ezrei próbáltak mobiltelefonjaikon intézkedni – és a rendszer összeomlott a túlterheléstől.

Még nem láttunk semmit az új kommunikációs helyzetből, mert még nem bontakozott ki a mesterségesintelligencia-programok kiszolgáló szerepe. Bár a társadalmilag termelt információ jelentős hányada ma már digitalizálva van (akár eredetileg is, akár később digitalizálják), a világháló keresőprogramjaiban még nem fejlődött annyira a mesterséges intelligencia, hogy a hatalmas mennyiségű digitalizált információból intelligens módon lehessen tudást kinyerni, kivonatolással, általánosítással, és mindezt gépi úton. Ugyanakkor nem kell nagy jóstehetség ahhoz, hogy sejtjük: hamarosan látványos változások várhatók ebben a helyzetben (is). Bár az időben visszafelé is folyik az emberi kultúra termékeinek utólagos digitalizálása, attól is nagyon távol vagyunk még, hogy – akár fizető szolgáltatásként! – a tudományos vagy szépirodalmi szövegek egyszerű módon hozzáférhetőek legyenek. A Gutenberg projekt vagy a Magyar Elektronikus Könyvtár és társaik akárhogy igyekeznek, viszonylagos lemaradásuk gyorsan nő. Az a világméretű információs katlan, amivé az Internet vált, nemcsak információóra éhes, hanem – ahhoz, hogy potenciálja kibontakozhassék – még redundáns információ is kell neki.

Eddig itt – tudatosan – kerültem a tömegkommunikáció szerepének érdemi elemzését. Annyit azonban most már meg kell jegyeznünk, hogy a – személyközi és intézményi – társadalmi kommunikációnak a fenti pontokban leírt izgalmas fejleményeit a tömegkommunikáció óriási mennyiségben ömlő információfolyamai feltehetőleg még erősíteni fogják. A televíziós műsorok áradását műszaki korlát már régen nem határolja. A műszaki feltételek gazdasági feltételei is előnyösnek mond-

hatók: a fejlett világban van tőke a kábel- és műholdrendszerek kiépítésére. Az igazi korlát két tényező: korlátot jelent az emberek szabadideje, azaz hogy abból mennyit hajlandók televíziózásra fordítani. Hiába van napi 24 órás tévéműsor, ha egy ember napi szabadideje 1–2 óra vagy még annyi sem. A másik erős korlát a bemutató tartalmak előállítására. Ha film, akkor látvány, ha látvány, akkor költség, mert amit mutatnak, azt meg is kell valamiből teremteni. És nemcsak több pénz kell a tartalmak létrehozásához, hanem kifejezetten több emberi kapacitás is. A kultúrát termelő emberi kapacitás pedig minden országban csak behatárolt mennyiségben van jelen. Nincs kizárva azonban, hogy a tartalomipar a közeljövőben még több emberi erőforrást szív fel, mint eddig.

*

Amikor majd tíz év késéssel magyarul is megjelent Habermas könyve a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásáról, a megjelentethetőség érdekében a kor szokása szerint marxista utószóval kellett helyére tenni a csak félig szalonképes nyugat-német tudóst. Ez meg is történt, Habermast mint dugárut eldugták a cenzorok elől az ilyen mondatok mögé: „Erre nincs válasz az utóbbi évek Habermasánál. Marxizmusa ezért nem klasszifikáló értékű, társadalomkritikája csupán diagnosztikus érdekességű, nincs gyakorlati hitele.” Még ennél is szebb azonban a kiadói fülszöveg befejezése, a borító hátoldalán. „Külön erénye a könyvnek, hogy a történelmi elemzésen túl bemutatja a polgári nyilvánosság széthullását a modern kapitalizmus körülményei között, s ezzel hozzájárulhat számos, a polgári demokráciával kapcsolatos illúzió szertefoszlásához is.”

Egy emberöltővel később újraolvasva, Habermas könyvében az mutatkozik értékállóknak, amivel szeretettel foglalkozott: a felvilágosodás korabeli polgári nyilvánosság elemzése. A későbbi hanyatlás kritikája felveti azt a kérdést, hogy nem olyan-e ez a hanyatlás, mintha *Escher* rajzolta volna, akinél a vízesések úgy folynak, hogy közben körbeérnek, akinél a le-

felé menő lépcsőkön fölfelé jutunk?! Mintha Habermas (a marxi-baloldali tradíció nyomán) csak a késő-kapitalista társadalom bomlását, illetve forradalmi-lázadásos korrekcióját vette volna figyelembe, szem elől tévesztve azokat a belső önkorrrekciós folyamatokat, melyek révén, egyáltalán nem dicsőségesen és nem forradalmi módon, de mindig meg tudott újulni a demokratikus piacgazdaság.

A magyar helyzet még ennél is bonyolultabb. A magyar társadalom öntörvényű gyarapodási, polgárosodási folyamatai többnyire el sem jutottak odáig, hogy belső ellentmondásaik miatt hanyatlásnak induljanak, megszakították ezeket a folyamatokat a külső behatások, vesztett háborúk, az országra oktroyált politikai változások. Ugyanez elmondható a magyar társadalmi nyilvánosság struktúráiról is. Nálunk a szerkezetváltozásokat nem az öntörvényű struktúrák spontán szétesése vagy éppen elmeszesedése jelentette, hanem ezeknek, mondjuk, a szétverése. Ennek legszebb példája 1948, a „fordulat éve” után a több ezer

magyar sajtótermék megszüntetése és néhány tucat új létrehozása, valamint ugyanekkor a több tízezer egyesület, társaskör, szövetség feloszlata, helyükbe tett országos, hivatalos, kötelező szervezetekkel.

Ugorjuk most át a Rákosi- és Kádárkorszakot, ne foglalkozzunk se a terrorral, se az enyhüléssel, vessük pillantásunkat a nyolcvanas évek közepe óta eltelt másfél évtizedre. A kommunista rendszer fellazulása és bomlása a nyilvánosság alakulásával kölcsönhatásban ment végbe: a lazulás kieresztette a palackból a nyilvánosság szellemét, és a szellem tovább rongálta a palackokat. Sajátos, még a volt kommu-

nista országokban is majdnem egyedülálló az a kombináció, ahogy Magyarországon egymással párhuzamosan folyik azóta is a gazdasági, politikai és kommunikációs struktúrák átalakulása. Engem ebben a folyamatban a nyilvánosság, a társadalmi mozgások és a kommunikációs technológiák, a kommunikáció mindennapi folyamatainak egymásra hatása érdekel, ezt kívánom vizsgálni a gyakorlatban, végiggondolni az elméletben.

*

Laci bácsi lenéz a mennyországból és megszólít: András öcsém, ismét századforduló lesz, hát te hogyan küldesz valakinek üzenetet Budapesten, ha sürgős az ügy? Azt felelem Laci bácsinak a felhők irányába, hogy ha csak a tartalom a fontos, elküldöm vilánypostán. Ha van kép is az üzenethez, a szkanner azt is elektromos jelekké alakítja, tömörítjük az állományt a tömörítőprogrammal, aztán mehet az is a dróton. De ha magát a képet, a papírt, a fakertet, az üveget is küldeni akarod? Ak-

kor felhívom a Hajtás Pajtás futárszolgálatot, és nemsokára megjelenik egy bukósiskos, védőmaszkos fiatalember, aki környezetkímélő biciklijén célba juttatja küldeményemet. Laci bácsi mosolyog.

Jegyzet

(1) „Írjuk a szöveget, nagyon egyetértünk abban, hogy mit nem akarunk. De mit akarunk a pártcenzúra eltörlésén túl, mit akarunk pozitív értelemben, mit javasoljunk? Lassan kirajzolódik a nyilvánosság-dokumentumot fogalmazó csoportban két gondolatkör: a szociológusok, jogászok egyfelől, másfelől a közgazdák. A közgazdák (többnyire HVG-s újságíró barátaink) kemény, szinte Milton Friedman-i piac-hívek. Már az 1987. tavaszi szövegben is ezt olvasom:

Nem olyan-e ez a hanyatlás, mintha Escher rajzolta volna, akinél a vízesések úgy folynak, hogy közben körbe érnek, akinél a lefelé menő lépcsőkön fölfelé jutunk?! Mintha Habermas (a marxi-baloldali tradíció nyomán) csak a késő-kapitalista társadalom bomlását, illetve forradalmi-lázadásos korrekcióját vette volna figyelembe, szem elől tévesztve azokat a belső önkorrrekciós folyamatokat, melyek révén, egyáltalán nem dicsőségesen és nem forradalmi módon, de mindig meg tudott újulni a demokratikus piacgazdaság.

»A közlési eszköz lehetőleg tartsa el magát saját bevételeiből.« Értsd: ne fityegjen a párt vagy a népfront járszalagján. »Lehessen tehát lapokat, rádió-, tévéműsorokat üzleti vállalkozásként is kiadni, sugározni. Erre jogot kaphassanak ilyen célra alakuló vállalatok is.« Gondolati dinamit negyven év diktatúra után. Egy kicsit az is benne van: hulljon a férgese. Persze azért a »társadalmi, kulturális, tudományos szempontok alapján« támogatás is megengedhető.»

Sz. A. (1998): A nyilvánosság – sajtószabadság a demokrácia hétköznapjaiban In: *A nyilvánosság rendszerváltása*. Szerk.: Vásárhelyi Mária – Halmai Gábor. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 49–53. (2) A taxisblokádról ld. Fischer Györggyel közösen írott tanulmányunkat: Televízió a barrikádon. (1990) In: *Telehír*, 1991. március. Budapest.

Székfü András

A könyv és az olvasás

Borges azt mondja, hogy „az ember különféle szerszámai között kétségkívül a könyv a legbámulatraméltóbb. A többi mind testének a meghosszabbítása. A mikroszkóp, a távcső a látásé, a telefon a hangé, aztán itt van az eke és a kard, ami az emberi kar meghosszabbítása.

Am a könyv egészen más: a könyv az emlékezet és a képzelet meghosszabbítása.” (Borges, 1999. 59.) Ha valakinek a véleménye számít ez ügyben, akkor az bizonyára éppen Borges, így talán legjobb, ha a könyv természetének bemutatásakor az általa kijelölt úton indulunk el.

A könyv mint az emlékezetet és a képzeletet kisegítő szerszám mindenekelőtt írott szövegből áll, továbbá a szöveg használatát támogató segédeszközökből: a szöveg megfelelő elrendezését biztosító struktúrából, a szöveg identitását megjelenítő és fenntartó kiegészítőkből, a szöveg megértését és élvezetét segítő illusztrációkból, és persze a szöveg előállítását, megőrzését és használatba vételét lehetővé tevő anyagi és szellemi infrastruktúra feltételrendszerének folyamatos funkcionálásából. A könyv ilyenképpen hordozza az írott szöveg legtöbb tulajdonságát, és történeti formaváltozataitól, valamint az érvényesülő feltételrendszertől függően erősíti, gyengíti, kiegészíti vagy módosítja érvényesülésüket és hatásukat.

A könyv több évezredes története az összes említett tényező vonatkozásában számos változást mutat (*Febvre – Martin*, 1997; *Cavallo – Chartier*, 2000; *McLuhan*, 2001), mindazonáltal mégis két világosan elkülöníthető szakaszra osztható: a kézműves technikával előállított kéziratos korszakra és a nyomdatechnikával előállított nyomtatott könyv korszakára. Európában e két szakasz határát Gutenberg nyom-

dai újításai jelölik ki. A nyomtatott könyvekből álló Gutenberg-galaxis forrása a 15. század közepén Németországban ered. A kézi munkával írt vagy másolt és előállított könyv ritka és drága „szerszám” volt legalább a 13. századig. Ritka kivételektől eltekintve leginkább koncentráltan (könyvtárakban, kolostorokban, kereskedőknél) fordult elő. A könyvek elszaporodásához és elterjedéséhez szükséges első kommunikációs változást az írás és olvasás szekularizált formáinak elterjedése jelentette a késő középkorban. Kétségtelennek látszik, hogy a hozzáférhető könyvek számának gyarapodása, valamint használatuk jelentőségének és gyakoriságának növekedése már a könyvnyomtatást megelőzően megfigyelhető. (*Hindman*, 1991; *Johns*, 1998) A könyvek készítésében és terjedésében a döntő változást mindazonáltal a könyv technikai előállítása idézte elő, ezáltal ugyanis gyorsan és jobb minőségben készülhettek könyvek, és tömeges előállításuk hamarosan az árukat is mérsékelte.

Széles körben elfogadott vélemény szerint a könyv előállítási technikájának 15. századi változása s az ily módon létrehozott könyvek használata jelentős mérték-